

Jung c.s.

De mens en zijn symbolen

met een inleiding van John Freeman
en met bijdragen van M.-L. von Franz,
Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffé

LEMNISCAAT 8 ROTTERDAM

De bijdragen van M.-L. von Franz en Jolande Jacobi werden vertaald door
Mr. A. J. Blits, de overige door Dr. E. Camerling

Omslagontwerp: Gerolf T'Hooft

Twaalfde druk, 1993 ISBN 90 6069 830 4

© Aldus Books Ltd. London 1964

Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 1966

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Haasbeek b.v., Alphen aan den Rijn

Het ontstaan van dit boek is merkwaardig genoeg om interessant te zijn en staat in een directe verhouding tot de inhoud en het doel, waarvoor het geschreven is. Laat mij u daarom mogen vertellen, hoe Jung er toe kwam dit boek te schrijven.

Op een dag in het voorjaar van 1959 nodigde de British Broadcasting Corporation mij uit om Dr. Carl Gustav Jung voor de Britse televisie te interviewen. Het interview moest 'diepgaand' zijn. Op dat ogenblik wist ik maar weinig van Jung en zijn werk af en ik vertrok dadelijk naar Zürich om hem in zijn mooie huis aan het meer van Zürich te leren kennen. Dat was het begin van een vriendschap, die voor mij heel veel betekende, en die, naar ik hoop, ook Jung in de laatste jaren van zijn leven enig genoegen verschaft heeft. Het televisie-interview speelt in dit verhaal verder geen rol. Belangrijk is alleen het feit, dat het als zeer succesvol beschouwd werd en dat dit boek door een vreemde combinatie van omstandigheden het eindprodukt van dat succes is.

Eén van de mensen, die Jung op het scherm zagen, was Wolfgang Foges, directeur van Aldus Books. Sinds zijn jeugd, toen hij in de nabijheid van de Freuds in Wenen woonde, was Foges bijzonder sterk geïnteresseerd in de ontwikkeling van de moderne psychologie. Terwijl hij Jung over zijn leven, werk en ideeën zag spreken, bedacht Foges plotseling, hoe jammer het was, dat Jung er nooit in geslaagd was om tot het grote publiek door te dringen en altijd als te moeilijk voor het gewone lezende publiek beschouwd werd, terwijl de ontwikkelde lezers in de Westerse wereld Freud's werk in grote lijnen zeer goed kennen.

In wezen is Foges de schepper van *De Mens en zijn Symbolen*. Daar hij op het TV scherm gemerkt had, dat er een warme persoonlijke verhouding tussen Jung en mij bestond, vroeg hij mij of ik mij bij hem wilde aansluiten in een poging om Jung over te halen een paar van zijn belangrijkste en meest fundamentele ideeën uiteen te zetten in een taal en een uitvoerigheid, die voor de niet gespecialiseerde volwassen lezers begrijpelijk en interessant zou zijn. Ik greep die gedachte met beide handen aan en reisde opnieuw naar Zürich, vastbesloten, dat ik Jung van de waarde en het belang van een dergelijk werk zou overtuigen. Jung luisterde in zijn tuin bijna zonder mij te onderbreken gedurende twee uur naar mij – en zei toen neen. Hij zei het op

een zeer vriendelijke wijze, maar zeer beslist; hij had in het verleden nooit geprobeerd zijn werk te populariseren en hij was er niet zeker van, dat hij dat nu met goed gevolg zou kunnen doen. In ieder geval was hij oud en tamelijk moe en er helemaal niet op gesteld om een dergelijke langdurende verplichting, waar hij zo sterk aan twijfelde, op zich te nemen.

Jung's vrienden zullen het met mij eens zijn, dat hij een man van zeer positieve beslissingen was. Hij zou een probleem zorgvuldig en zonder haast overwegen, maar wanneer hij zijn antwoord gaf, was dit meestal definitief. Ik keerde zeer teleurgesteld naar Londen terug in de overtuiging dat Jung's weigering het einde van deze hele zaak betekende. Dat had ook zo kunnen zijn, wanneer niet twee factoren tussenbeide gekomen waren, die ik niet voorzien had.

De ene was de vasthoudendheid van Foges, die erop stond Jung nog een keer te benaderen, voor hij zijn nederlaag aanvaardde. De andere was de gebeurtenis, die mij nog steeds verbaast wanneer ik er op terugzie.

Zoals ik reeds gezegd heb, werd het televisieprogramma als een groot succes beschouwd. Jung kreeg hierdoor zeer veel brieven van allerlei slag mensen. Onder hen waren veel gewone mensen zonder medische of psychologische opleiding, die geboeid waren door de imponerende persoonlijkheid, de humor en de bescheiden charme van deze grote mens en die in zijn levensbeschouwing en menselijke persoonlijkheid iets gezien hadden, dat hen zou kunnen helpen. Jung was hier zeer verheugd over, niet alleen omdat hij die brieven ontving (zijn post was altijd zeer omvangrijk), maar omdat hij deze brieven kreeg van mensen, die normaal geen contact met hem zouden hebben.

Op dit ogenblik had hij een droom, die voor hem zeer belangrijk was. (Wanneer u dit boek leest, zult u begrijpen, hoe belangrijk dat kan zijn.) Hij droomde, dat hij niet in zijn studeerkamer zat en tot de grote artsen en psychiaters sprak, die hem uit de gehele wereld wereld plachten te bezoeken, maar in plaats daarvan op een voor iedereen toegankelijk plein stond en zich tot een menigte mensen richtte, die met opgetogen aandacht naar hem luisterden en *begrepen, wat hij zei*...

Toen Foges Jung een week of twee later nogmaals verzocht een nieuw boek op zich te nemen, dat niet voor de kliniek of de studeerkamer van de filosofie maar voor het grote publiek bestemd zou zijn, liet Jung zich overhalen. Hij stelde twee voorwaarden. Ten eerste moest het boek niet alleen door hemzelf geschreven worden maar een gemeenschappelijke prestatie zijn van hemzelf en een groep van zijn naaste leerlingen, door wie hij zijn methode en zijn leer probeerde voort te zetten. Ten tweede moest de taak van de coördinatie van het werk en het oplossen van de problemen, die tussen de schrijvers en de uitgevers konden oprijzen, aan mij worden toevertrouwd. Om niet de schijn te wekken, dat deze inleiding de grenzen van een billijke

bescheidenheid overschrijdt, moet ik er meteen bij zeggen, dat ik mij door deze laatste voorwaarde gestreeld voelde – echter tot op zekere hoogte. Want ik vernam al spoedig, dat Jung mij beschouwde als iemand met een redelijke, maar niet buitengewone intelligentie en zonder enige degelijke kennis van de psychologie en dat dit in de grond de reden was, waarom hij mij gekozen had. Op deze wijze vertegenwoordigde ik voor Jung de 'gemiddelde lezer' van zijn boek. Wat ik begreep, zou begrijpelijk zijn voor iedereen, die er belangstelling voor had; waarmee ik moeite had, zou misschien ook te moeilijk of duister zijn voor sommige van zijn lezers. Niet bovenmatig gevleid door dit oordeel over mijn rol, heb ik er niettemin met de grootste nauwgezetheid op aangedrongen (ik vrees soms tot wanhoop van de schrijvers), dat iedere paragraaf geschreven en zo nodig herschreven zou worden tot een graad van duidelijkheid en ondubbelzinnigheid bereikt werd, die mij veroorlooft om vol vertrouwen te zeggen, dat dit boek helemaal voor de gemiddelde lezer ontworpen is en zich tot hem richt en dat de ingewikkelde onderwerpen, die erin besproken worden, met een zeldzame en animerende eenvoud behandeld zijn.

Na veel overleg werd besloten, dat 'De Mens en zijn Symbolen' het veelomvattende onderwerp van dit boek zou zijn. Jung koos als zijn medewerker in dit werk: Dr. Marie-Louise von Franz uit Zürich, die misschien wel zijn intiemste vertrouweling en vriendin op het gebied van zijn beroep was; Dr. Joseph L. Henderson uit San Francisco, een van de meest vooraanstaande en vertrouwde leerlingen van Jung in Amerika; mevr. Aniela Jaffé uit Zürich, die niet alleen een zeer ervaren analytica is maar tevens Jung's vrouwde secretaresse en zijn biografe; en Dr. Jolande Jacobi, die de meest ervaren schrijfster uit Jung's naaste omgeving is. Deze vier mensen werden deels gekozen op grond van hun bekwaamheid en hun ervaring in de speciale onderwerpen, die hun werden toevertrouwd, deels omdat Jung er bij ieder van hen volkomen op kon vertrouwen, dat zij als leden van een team op geheel onzelfzuchtige wijze volgens zijn instructies zouden werken. Jung's persoonlijke verantwoordelijkheid bestond uit het ontwerpen van de structuur van het gehele boek, het toezicht houden op en leiden van het werk van zijn medewerkers en het schrijven van het fundamentele hoofdstuk 'De Benadering van het Onbewuste'.

Het laatste jaar van zijn leven was bijna geheel aan dit boek gewijd en toen hij in juni 1961 stierf, was zijn eigen deel voltooid. (Hij maakte dit feitelijk slechts 10 dagen voor zijn laatste ziekte af.) Ook waren de hoofdstukken van zijn medewerkers alle door hem in concept goedgekeurd. Na zijn overlijden nam Dr. von Franz alle verantwoordelijkheid voor de voltooiing van het boek in overeenstemming met Jung's uitdrukkelijke instructies op zich. Het onderwerp en de hoofdlijnen van 'De Mens en zijn Symbolen' waren – ook in detail – door Jung zelf vastgelegd. Het hoofdstuk, dat zijn naam

draagt is (afgezien van een nogal uitgebreide redactie om de begrijpelijkheid van de doorsnee lezer te verhogen) volkomen Jung's eigen werk. Het was, tussen twee haakjes, in het Engels geschreven. De overige hoofdstukken zijn onder Jung's leiding en supervisie door de verschillende auteurs geschreven. De uiteindelijke redactie van het gehele werk is na Jung's overlijden door Dr. von Franz gedaan met een geduld, begrip en opgeruimdheid, waarvoor zowel de uitgevers als ikzelf haar veel dank verschuldigd zijn.

En nu tenslotte over de inhoud van het boek zelf:

Jung's denken heeft de wereld van de moderne psychologie sterker gekleurd dan menigeen, die slechts een oppervlakkige kennis hiervan bezit, zich realiseert. Welbekende uitdrukkingen als b.v. 'geëxtraverteerd', 'geïntroverteerd' en 'archetype' zijn allemaal Jung'se begrippen - geleend en soms misbruikt door anderen. Maar zijn allergeenst bekende bijdrage tot de opvattingen van de psychologie is zijn begrip van het onbewuste, niet (zoals het 'onderbewustzijn' van Freud) een soort rommelkast voor verdrongen wensen, maar een wereld, die een even essentieel en wezenlijk deel van het individuele leven is als de bewuste, 'denkende' wereld van het ego, maar dan oneindig veel groter en rijker. De taal en de 'personen' van het onbewuste zijn symbolen en de communicatiemiddelen zijn de dromen.

Een onderzoek betreffende 'De Mens en zijn Symbolen' is dus feitelijk een onderzoek naar de verhouding van de mens tot zijn eigen onbewuste. Daarbovendien in Jung's zienswijze het onbewuste de grote gids, vriend en raadgever van het bewustzijn is, staat dit boek rechtstreeks in verband met het bestuderen van mensen en hun geestelijke problemen. Wij kennen het onbewuste en treden hiermee voornamelijk door de dromen (in een soort pendeldienst) in verbinding. U zult overal in dit boek (vooral in Jung's eigen hoofdstuk) merken, dat op een opvallende wijze de nadruk op de belangrijkheid van de dromen in het leven van de enkeling gelegd wordt.

Het zou mijnerzijds ongepast zijn, indien ik zou proberen om Jung's werk voor zijn lezers te interpreteren. Velen onder hen zullen zeker beter hiertoe bevoegd zijn dan ik. U zult zich herinneren, dat mijn rol slechts hierin bestond, dat ik als een soort 'begrijpelijkheids-filter' moest dienen en in geen geval als vertolker. Desniettemin waag ik het twee punten naar voren te brengen, die mij als leek belangrijk lijken en die voor anderen, die op dit gebied niet deskundig zijn, ook nuttig kunnen zijn. Het eerste punt heeft betrekking op de dromen. Voor de Jungianen is de droom niet een soort gestandaardiseerd cryptogram, dat met behulp van een verklarende woordenlijst over de betekenis van symbolen ontcijferd kan worden. Hij is een integrerende, belangrijke en persoonlijke uitdrukking van het onbewuste van een bepaald mens. Hij is even 'werkelijk' als ieder fenomeen, dat met het individu verbonden is. Het persoonlijke onbewuste van de dromer staat

alleen met de dromer in verbinding en kiest zijn symbolen voor zijn eigen doel, een doel, dat alleen maar betekenis heeft voor de dromer en voor niemand anders. Zo is de interpretatie van dromen, onverschillig of deze nu door de analyticus of door de dromer zelf gebeurt, voor de Jung'se psycholoog een geheel persoonlijke en individuele (en daarbij soms ook een proef-ondervindelijke en zeer langdurige) zaak, die zeker niet met behulp van vaststaande regels ondernomen kan worden.

Omgekeerd betekent dit, dat de mededelingen van het onbewuste voor de dromer van het allergrootste belang zijn – dat is heel natuurlijk, omdat het onbewuste op zijn minst de helft van zijn gehele wezen omvat. Deze mededelingen bieden hem vaak raad en leiding, die hij uit geen enkele andere bron zou kunnen krijgen. Zo beschreef ik, toen ik Jung's droom over het toespreken van de grote menigte mensen weergaf, niet een stukje magie en suggereerde ook niet, dat Jung liefhebberde in toekomstvoorspellingen. Ik vertelde alleen in eenvoudige bewoordingen, hoe Jung van zijn eigen onbewuste 'de raad kreeg' om een ontoereikend oordeel, dat hij alleen met het bewuste deel van zijn geest geveld had, te herzien. Hieruit volgt, dat een rechtgeaarde Jungiaan het optreden van dromen gedurende de slaap niet alleen maar als een toevalligheid kan beschouwen. Integendeel, het vermogen om contact met het onbewuste te vormen, is een deel van de gehele mens en de Jungianen 'leren' zichzelf (ik kan hier geen betere uitdrukking voor bedenken) om ontvankelijk te zijn voor dromen. Toen Jung dan ook geconfronteerd werd met de hachelijke vraag, of hij dit boek al dan niet zou schrijven, kon hij bij het nemen van zijn besluit zowel uit de hulpbronnen van zijn bewustzijn als uit die van zijn onbewuste putten. In dit hele boek zult u merken, dat de droom behandeld wordt als een rechtstreekse, persoonlijke en zinvolle mededeling aan de dromer – een mededeling, die symbolen gebruikt, die alle mensen met elkaar gemeen hebben. De droom gebruikt deze symbolen echter bij iedere gelegenheid op een volkomen persoonlijke wijze, die uitsluitend met een volstrekt individuele 'sleutel' geïnterpreteerd kan worden.

Het tweede punt, waar ik op wil wijzen, is een merkwaardig kenmerk, dat alle schrijvers van dit boek – en misschien wel alle Jungianen – met elkaar gemeen hebben, n.l. dat van de beredenerende methode. Mensen, die er zich toe beperken om uitsluitend in de wereld van het bewustzijn te leven en de verbinding met het onbewuste verwerpen, zijn voor zichzelf verplicht geheel volgens de wetten van het bewuste conventionele leven te leven. Met de onfeilbare (maar vaak zinloze) logica van de algebruikte vergelijking redeneren zij vanuit vooronderstelde premissen naar onbetwistbaar afgeleide conclusies. Het lijkt mij, dat Jung en zijn collegae (of zij het weten of niet) de beperkingen van deze methode van redeneren verwerpen. Zij ignoreren de logica niet, maar het lijkt alsof zij voortdurend zowel met het bewustzijn als

met het onbewuste discussiëren. Hun dialectische methode is op zichzelf beschouwd symbolisch en vaak wijldoelig. Zij overtuigen niet door het scherp gerichte zoeklicht van het syllogisme maar door afstasten, door herhaling, door een steeds weer terugkerende visie op hetzelfde onderwerp, dat iedere keer vanuit een enigszins andere hoek gezien wordt – tot de lezer, die zich nooit bewust was van een bepaald ogenblik, waarop een beslissend bewijs geleverd werd, merkt, dat hij zonder het zelf te weten een omvangrijkere waarheid omvat en in zich opgenomen heeft.

Jung's redeneringen (en die van zijn collegae) bewegen zich als een opwaarts gaande spiraal rond zijn onderwerp, zoals een vogel een boom omcirkelt. Zolang hij dicht bij de grond is, ziet de vogel aanvankelijk slechts een verarring van bladeren en takken. Wanneer hij op zijn spiraalvormige vlucht hoger en hoger komt, vormen de steeds weer terugkerende aspecten van de boom langzamerhand een geheel en gaan zij in een bepaalde verhouding tot hun omgeving staan. Sommige lezers zullen deze 'spiraalvormige' wijze van redeneren misschien gedurende een paar bladzijden duister en zelfs verward vinden – maar ik vermoed, dat dit niet lang zal duren. Zij is karakteristiek voor de methode van Jung en de lezer zal al spoedig merken, dat hij hierdoor op een overtuigende en hoogst boeiende reis meegenomen wordt. De verschillende delen van dit boek spreken voor zichzelf en hebben geen lange inleiding van mij nodig. Jung's eigen hoofdstuk brengt de lezer in kennis met het onbewuste, de archetypen en de symbolen, die de taal ervan vormen en de dromen, waardoor het zich kenbaar maakt. In het volgende hoofdstuk geeft Dr. Henderson een beeld van het optreden van verschillende archetypische patronen in de oude mythologie, de legenden en het primitieve ritueel. In het hoofdstuk, dat 'Het Individuatieproces' heet, beschrijft Dr. von Franz het proces, waardoor het bewustzijn en het onbewuste in een mens elkaar leren kennen, respecteren en helpen. In zeker opzicht bevat dit hoofdstuk niet slechts het kardinale punt van het hele boek, maar misschien wel het meest wezenlijke van Jung's levensbeschouwing. De mens wordt volledig, geïntegreerd, kalm, vruchtbaar en gelukkig, wanneer (en slechts wanneer) het proces van de individuatie voltooid is en wanneer bewustzijn en onbewuste geleerd hebben om in vrede met elkaar te leven en elkaar aan te vullen. Evenals Dr. Henderson stelt ook mevrouw Jaffé zich tot doel in de bewuste structuur van het bewustzijn te tonen, hoe de belangstelling van de mens zich steeds weer naar de symbolen van het onbewuste wendt – zodat wij hier bijna van een obsessie kunnen spreken. Zij bezitten voor haar een veelzeggende, bijna voedende en krachtgevende, innerlijke aantrekkingskracht – onverschillig of zij nu optreden in de mythen en sprookjes, die Dr. Henderson analyseert, of in de visuele kunsten, die ons, zoals mevrouw Jaffé aantoonde, bevredigen en vreugde schenken door voortdurend een beroep op ons onbewuste te doen.

Tenslotte moet ik nog een paar woorden zeggen over het hoofdstuk van Dr. Jacobi. Dit staat enigszins apart van de rest van het boek. Het is in feite in verkorte vorm het verhaal over een interessante en geslaagde analyse. De waarde van een dergelijk hoofdstuk in dit boek is zonder meer duidelijk. Toch is hier een korte waarschuwing noodzakelijk. In de eerste plaats bestaat er zoals Dr. von Franz aantoonde, niet zo iets als een typisch Jung'se analyse. Dat is onmogelijk, omdat iedere droom een eigen en persoonlijk mededeling bevat en geen twee dromen de symbolen van het onbewuste op dezelfde wijze gebruiken. Daarom is iedere Jung'se analyse eenmalig. Wij zouden op een dwaalspoor gebracht worden, wanneer wij deze analyse, die aan het klinische dossier van Dr. Jacobi ontleend is (of welke andere dan ook), als 'representatief' of 'typisch' zouden beschouwen. Alles, wat men over het geval 'Henry' en zijn soms sombere dromen kan zeggen, is, dat dit een zuiver voorbeeld is van de wijze, waarop in een speciaal geval de methode van Jung toegepast kan worden. Het tweede punt, waarop ik wil wijzen is, dat voor een volledig verslag van een analyse, zelfs al zou het om een relatief ongecompliceerd geval gaan, een heel boek nodig zou zijn. Het verslag over de analyse van Henry heeft door de samenvatting natuurlijk wel iets geleden. Zo zijn b.v. de verwijzingen naar de I Ching enigszins duister geworden en hebben door het feit, dat zij buiten de gehele context gegeven zijn, aan het geheel een onnatuurlijk (en voor mij onbevredigend) occult tintje gegeven. Niettemin zijn wij tot de conclusie gekomen, dat zowel de duidelijkheid als de menselijke interesse van Henry's analyse een grote verrijking van dit boek betekent – en ik ben er zeker van, dat de lezer het hierin met mij eens is.

Ik begon met u te vertellen, hoe Jung ertoe kwam *De Mens en zijn Symbolen* te schrijven. Ik eindig met de lezer eraan te herinneren, welk een merkwuurde – en misschien unieke – publicatie dit is. Carl Gustav Jung was een van de grote artsen van alle tijden en een van de grote denkers van deze eeuw. Zijn doel was altijd mannen en vrouwen te helpen om zichzelf te kennen, zodat zij door zelfkennis en een bezonnen gebruik van hun eigen wezen volle, rijke en gelukkige levens konden leiden. Aan het einde van zijn leven, dat zo vol, rijk en gelukkig was, als ik ooit bij een mens gezien heb, besloot hij de kracht die hem nog restte, te gebruiken om een boodschap te richten tot een groter publiek dan hij ooit tevoren geprobeerd had te bereiken. Hij voltooide zijn taak en zijn leven in dezelfde maand. Dit boek is zijn nalatenschap aan het grote lezende publiek.

Inhoud

<i>De benadering van het onbewuste</i> Carl G. Jung	15
<i>Oude mythen en de moderne mens</i> Joseph L. Henderson	88
<i>Het individuatieproces</i> M.-L. von Franz	133
<i>De symboliek in de visuele kunsten</i> Aniela Jaffé	192
<i>Symbolen in een individuele analyse</i> Jolande Jacobi	232
<i>Slot: de wetenschap en het onbewuste</i> M.-L. von Franz	266
<i>Aantekeningen</i>	276
<i>Register</i>	288

Carl G. Jung

De benadering van het onbewuste

De belangrijkheid van de dromen

De mens gebruikt het gesproken of geschreven woord om de betekenis uit te drukken van dat, wat hij wil mededelen. Zijn taal is vol symbolen, maar hij gebruikt ook dikwijls tekens of beelden, die niet strikt beschrijvend zijn. Sommige bestaan slechts uit afkortingen of een reeks hoofdletters, zoals b.v. V.N., UNICEF of UNESCO; andere zijn algemeen bekende handelsmerken, namen van patentmedicijnen, ordetekenen of insignes. Ofschoon deze op zichzelf beschouwd zinloos zijn, hebben zij door algemeen gebruik en weloverwogen bedoeling een herkenbare betekenis gekregen. Het zijn tekens en zij doen niets anders dan de objecten, waarmee zij verbonden zijn, aanduiden.

Wat wij een symbool noemen, is een uitdrukking, een naam of zelfs een beeld, dat uit het dagelijkse leven bekend kan zijn, maar dat toch naast de conventionele en voor de hand liggende betekenis nog specifieke bijbetekenissen bezit. Het laat iets doorschemeren, dat vang, of voor ons verborgen is. Zo zijn b.v. veel monumenten op Kreta door het teken van de dubbele dwarsbijl gekenmerkt. Dit is een object dat wij kennen, maar wij weten niet wat de symbolische implicaties hiervan zijn. Als ander voorbeeld kunnen wij het geval van de Indiaan nemen, die na een bezoek aan Engeland thuis aan zijn vrienden vertelde, dat de Engelsen dieren vereren, omdat hij in oude kerken adelaars, leeuwen en ossen gevonden had. Hij was er zich niet van bewust (evenmin als dat bij veel christenen het geval is), dat deze dieren symbolen van de Evangelisten zijn en dat zij ontleend zijn aan het visioen van Ezekiël en dat dit laatste op zijn beurt weer een analogie bezit in de Egyptische zonnegod Horus en zijn vier zonen. Bovendien zijn er voorwerpen zoals het wiel en het kruis, die in de gehele wereld bekend zijn en toch onder bepaalde omstandigheden een symbolische betekenis bezitten. Wat zij precies symboliseren is nog steeds een onderwerp van polemische bespiegelingen.

Zo is een woord of een beeld symbolisch, wanneer het meer laat doorschemeren dan de meest voor de hand liggende en directe betekenis. Het bezit een ruimer 'onbewust' aspect, dat nooit precies gedefinieerd of ten volle uitgelegd wordt. Men kan evenmin de hoop koesteren het te defini-

eren of uit te leggen. Wanneer de geest het symbool verkent, wordt hij naar ideeën geleid, die buiten het bevattingvermogen van de rede liggen. Het wiel kan onze gedachten naar de voorstelling van een 'goddelijke' zon leiden, maar op dit punt moet de rede haar incompetentie toegeven. De mens is niet in staat om te definiëren wat een 'goddelijk' wezen is. Wanneer wij iets met al onze intellectuele beperkingen 'goddelijk' noemen, hebben wij hieraan slechts een naam gegeven, die wel op een geloof maar nooit op een op feiten berustend bewijs gebaseerd kan zijn.

Omdat er ontelbare dingen zijn, die buiten de draagwijdte van het menselijke begrip staan, gebruiken wij voortdurend symbolische uitdrukkingen om voorstellingen weer te geven, die wij niet kunnen definiëren of ten volle kunnen begrijpen. Dat is een van de redenen, waarom alle godsdiensten een symbolische taal of symbolische beelden gebruiken. Dit bewuste gebruik van de symbolen is echter slechts één aspect van een zeer belangrijk psychologisch feit: de mens produceert ook onbewust en spontaan symbolen in de vorm van dromen.

Het is niet gemakkelijk om dit punt te begrijpen. Maar het moet begrepen worden, willen wij meer weten over de wijze waarop de menselijke geest werkt. Wanneer wij even nadenken, moeten wij ons realiseren dat de mens iets nooit ten volle waarneemt of volledig kan bevatten. Hij kan zien, horen, aanraken en proeven; maar hoever hij kan zien, hoe goed hij hoort, wat zijn tastzin hem vertelt en wat hij proeft, is van het aantal en de hoedanigheid van zijn zintuigen afhankelijk. Deze beperken zijn waarnemingen van de hem omringende wereld. Door het gebruik van wetenschappelijke instrumenten kan hij de ontoereikendheid van zijn zintuigen gedeeltelijk compenseren. Hij kan b.v. de omvang van zijn gezichtsveld vergroten door het gebruik van lenzen, of dat van zijn gehoor door elektrische amplificatie. Maar zelfs het apparaat dat met de meeste zorg vervaardigd is, kan niet meer doen dan verafgelegen of zwakke geluiden hoorbaar maken. Onverschillig welke instrumenten hij gebruikt, op een bepaald punt bereikt hij de grens van de zekerheid, die door bewuste kennis niet overschreden kan worden.

Bovendien bestaan er de onbewuste kanten van onze waarneming van de werkelijkheid. In de eerste plaats moet men rekening houden met het feit, dat werkelijk bestaande fenomenen, b.v. visuele gewaarwordingen en geluiden, zelfs indien onze zintuigen hierop reageren, op de een of andere wijze van het gebied van de werkelijkheid in dat van de geest omgezet worden. In de geest worden zij psychische gebeurtenissen, waarvan de uiteindelijke aard onkenbaar is, omdat de psyche haar eigen psychische wezen niet kan kennen. Zo bevat iedere ervaring een niet nader te bepalen aantal onbekende factoren, om nog maar niet te spreken over het feit, dat ieder concreet object altijd in bepaalde opzichten onbekend is, omdat wij niet kunnen

weten, wat de uiteindelijke aard van de materie zelf is.

Er zijn altijd bepaalde gebeurtenissen, waarvan wij bewust geen nota genomen hebben. Zij zijn als het ware beneden de drempel van het bewustzijn gebleven. Zij hebben plaats gehad, maar zijn buiten ons bewuste weten om subliminaal opgenomen. Wij kunnen ons alleen maar bewust worden van dergelijke gebeurtenissen op een moment, waarop onze intuïtie gaat werken, of door een proces van diep nadenken, waardoor wij pas later beseffen dat deze dingen gebeurd moeten zijn. Ofschoon wij oorspronkelijk misschien de emotionele en vitale belangrijkheid ervan genegeerd hebben, wellen zij, als een later bij ons opkomende gedachte, spontaan uit het onbewuste op. Zij kunnen b.v. in de vorm van een droom optreden. Als regel kan men zeggen, dat de onbewuste kant van iedere gebeurtenis ons in de dromen onthuld wordt, waar hij dan niet als een op de rede gebaseerde gedachte optreedt maar als een symbolisch beeld. Historisch beschouwd was het de bestudering van de dromen, die de psychologen voor het eerst in staat stelde om de onbewuste aspecten van bewuste psychische gebeurtenissen te onderzoeken.

Juist op grond van dit bewijsmateriaal nemen de psychologen aan, dat er een onbewuste psyche bestaat – ofschoon verschillende geleerden en filosofen het bestaan ervan ontkennen. Zij betogen op naïeve wijze, dat een dergelijke onderstelling het bestaan van twee 'subjecten' of (om het in gewone bewoordingen te zeggen) van twee persoonlijkheden binnen hetzelfde individu insluit. Dat is nu echter juist, wat dit – volkomen terecht – betekent. En het is een van de bezoeken van de moderne mens, dat veel mensen aan deze gespleten persoonlijkheid lijden. Het is zeker geen pathologisch symptoom, maar een normaal feit, dat men op ieder ogenblik en overal kan waarnemen. De neuroticus is beslist niet de enige mens, wiens rechterhand niet weet, wat de linker doet. Deze hachelijke situatie is een symptoom van een algemene onbewustheid, die onloochenbare en gemeenschappelijke erfenis van de gehele mensheid.

De mens heeft het bewustzijn langzaam en moeizaam ontwikkeld, en wel in een proces, dat onnoemelijk vele eeuwen vergde om het geciviliseerde stadium te bereiken. Dit laatste wordt op willekeurige wijze gerekend vanaf de uitvinding van het schrift in ongeveer 4000 v. C. Deze evolutie is nog verre van voltooid, want grote gebieden van de menselijke geest zijn nog altijd in duisternis gehuld. Wat wij de 'psyche' noemen, is in geen geval identiek met ons bewustzijn en de inhoud daarvan.

Ieder, die het bestaan van het onbewuste ontkent, neemt in werkelijkheid aan, dat onze huidige kennis van de psyche volledig is. Het is duidelijk, dat dit geloof even onjuist is als de onderstelling, dat wij alles van de natuur van het heelal zouden weten, wat men hier ooit van zal kennen. Onze psyche is een deel van de natuur en haar raadsels zijn even onbegreepd.

Wij kunnen noch de psyche noch de natuur definiëren. Wij kunnen slechts mededelen, dat wij geloven dat zij zijn, en naar ons beste vermogen beschrijven hoe zij functioneren. Daarom bestaan er, afgezien van het door het medische onderzoek bijeengebrachte bewijsmateriaal, sterke logische redenen om beweringen als: 'Er bestaat geen onbewuste' te verwerpen. Mensen, die dergelijke dingen zeggen, brengen alleen maar een eeuwenoud 'misonisme' – een angst voor het nieuwe en het onbekende – tot uitdrukking.

Er bestaan historische redenen voor deze weerstand tegen de gedachte, dat er een onbewust deel van de menselijke psyche bestaat. Het bewustzijn is een zeer recente aanwinst van de natuur en bevindt zich nog altijd in een 'experimenteel' stadium. Het is broos, wordt door specifieke gevaren bedreigd en raakt gemakkelijk verwond. De antropologen hebben dan ook opgemerkt, dat een van de meest voorkomende geestelijke stoornissen bij primitieve volkeren datgene is, wat zij zelf 'het verlies van een ziel' noemen. Zoals de naam reeds aanduidt, betekent dit een merkbare splitsing (of technisch uitgedrukt een dissociatie) van het bewustzijn.

Bij dergelijke volkeren, waarvan het bewustzijn op een ander ontwikkelingsniveau staat als het onze, wordt de 'ziel' (of de psyche) niet als een eenheid gevoeld. Veel primitieve volkeren nemen aan, dat de mens naast zijn eigen ziel een 'woud-ziel' bezit en dat deze woud-ziel geïncarneerd is in een wild dier of een boom, waarmee de individuele mens een soort psychische identiteit bezit. De eminente Franse etnoloog Lucien Lévy-Bruhl noemde dit een 'mystieke participatie'. Onder de druk van een ongunstige kritiek trok hij deze term later weer in, maar ik geloof, dat zijn critici ongelijk hadden. Het is een bekend psychologisch feit, dat een mens een dergelijke onbewuste identiteit met een ander mens of met een object kan hebben.

Deze identiteit kan bij primitieve volkeren verschillende vormen aannemen. Is de woud-ziel die van een dier, dan wordt het dier zelf als een soort broeder van de mens beschouwd. Zo gelooft men b.v. dat een man, wiens broeder een krokodil is, veilig is, wanneer hij in een door krokodillen onveilig gemaakte rivier zwemt. Zit de woud-ziel in een boom, dan gelooft men dat de boom een soort ouderlijke autoriteit over de betreffende mens bezit. In beide gevallen wordt een aan de woud-ziel toegebracht letsel geïnterpreteerd als een letsel, dat aan de betreffende mens is toegebracht.

Bij sommige stammen neemt men aan, dat de mens een aantal zielen bezit. Dit geloof is een uiting van het gevoel van sommige primitieve mensen, dat zij uit een aantal met elkaar verbonden, maar toch van elkaar te onderscheiden eenheden bestaan. Dit betekent, dat de psyche van deze mens nog ver van een veilige synthese verwijderd is. Integendeel, deze psyche dreigt maar al te gemakkelijk onder de stormloop van onbeheerste emoties in fragmenten uiteen te vallen.

Ofschoon deze situatie ons uit de onderzoeken van de antropologen goed bekend is, is zij voor onze eigen, verder ontwikkelde civilisatie niet zo onbelangrijk als men misschien wel zou denken. Wij kunnen ook in een toestand van dissociatie geraken en onze identiteit verliezen. Wij kunnen door stemmingen beheerst en hierdoor veranderd worden, of onredelijk worden en niet meer in staat zijn om ons belangrijke feiten betreffende ons zelf of andere mensen te herinneren, zodat anderen ons vragen: 'Wat voor de drommel bezielt je toch?' Wij zeggen, dat wij in staat zijn om 'ons te beheersen', maar zelfbeheersing is een zeldzame en opmerkelijke deugd. Wij denken misschien, dat wij ons beheersen; en toch kan een vriend ons gemakkelijk dingen over ons vertellen, waar wij zelf niets van weten. Ongetwijfeld heeft het bewustzijn van de mens, zelfs in wat wij een hoog beschavingsniveau noemen, nog geen redelijke graad van continuïteit verworven. Het is nog kwetsbaar en aan fragmentatie blootgesteld. Toch is dit vermogen om een deel van onze geest af te zonderen in werkelijkheid een waardevol kenmerk. Het stelt ons in staat om ons op een bepaald ogenblik op één ding te concentreren en al het andere, dat onze aandacht zou kunnen opeisen, uit te sluiten. Maar er bestaat een enorm verschil tussen een bewust besluit om een deel van onze psyche af te zonderen en tijdelijk te onderdrukken, en een toestand, waarin dat spontaan zonder onze voorkennis of toestemming en zelfs tegen onze eigen bedoeling in gebeurt. Het eerste is een prestatie van de beschaving, het laatste een primitief 'verlies van een ziel' of zelfs de pathologische oorzaak van een neurose.

Zo is zelfs in onze tijd de eenheid van het bewustzijn nog altijd een twijfelachtige zaak. Deze eenheid kan maar al te gemakkelijk verbroken worden. Het vermogen om onze emoties te beheersen mag misschien van het ene standpunt beschouwd wenselijk zijn, vanuit een ander standpunt gezien kan het echter een twijfelachtig vermogen zijn, want het zou onze omgang met andere mensen van verscheidenheid, kleur en warmte kunnen beroven. Tegen deze achtergrond moeten wij de dromen – deze luchtige, ontwijkende, onbetrouwbare, vage en onzekere fantasieën – opnieuw in ogenschouw nemen. Om mijn standpunt te verklaren, zou ik willen beschrijven, hoe dit zich gedurende een periode van vele jaren ontwikkelde en hoe ik tot de conclusie kwam, dat dromen de meest voorkomende en universeel toegankelijke bron voor het onderzoek van het symboliserende vermogen van de mens zijn.

Sigmund Freud was de pionier, die het eerst de onbewuste achtergrond van het bewustzijn trachtte te onderzoeken. Hij werkte op grond van de algemene onderstelling, dat dromen niet toevallig optreden maar met bewuste gedachten en problemen verbonden zijn. Deze opvatting was geen willekeurige gedachte. Zij was gebaseerd op de conclusie van eminente neurologen (b.v. van Pierre Janet), dat neurotische symptomen met een of andere

bewuste ervaring in verband staan.

Reeds vóór het begin van deze eeuw hadden Freud en Joseph Breuer gezien, dat neurotische symptomen, zoals b.v. hysterie, bepaalde soorten pijn en abnormaal gedrag, in werkelijkheid symbolisch zinvol zijn. Zij zijn een van de wijzen, waarop het onbewuste zich uit, zoals ook in dromen het geval kan zijn, en zij zijn even symbolisch. Zo kan b.v. een patiënt, die tegenover een ondraaglijke situatie staat, een kramp ontwikkelen, zodra hij iets probeert in te slikken: 'Hij kan het niet slikken'. Een andere patiënt heeft onder dergelijke omstandigheden, die een sterke psychologische druk op hem uitoefenen, een astma-aanval: 'Hij kan de verstikkende atmosfeer thuis niet verdragen'. Een derde lijdt aan een eigenaardige verlamming van de benen. Hij kan niet lopen, d.w.z. 'Hij kan niet verder gaan'. Een vierde, die braakt, wanneer hij iets eet, kan een onaangenaam feit 'niet verteren'. Ik zou nog een groot aantal van dergelijke voorbeelden kunnen geven, maar lichamelijke reacties zijn niet de enige vorm waarin de problemen, die ons onbewust hinderen, zich uiten. Zij komen meestal in onze dromen tot uitdrukking.

Iedere psycholoog, die geluisterd heeft naar een groot aantal mensen, die hun dromen beschrijven, weet, dat de droomsymbolen een veel grotere verscheidenheid vertonen dan de lichamelijke symptomen van de neurose. Zij bestaan vaak uit ingewikkelde en schildersachtige fantasieën. Gebruikt de analyticus, die met het droommateriaal geconfronteerd wordt, echter Freud's oorspronkelijke techniek van de 'vrije associatie', dan merkt hij, dat de dromen uiteindelijk tot bepaalde grondpatronen gereduceerd kunnen worden. Deze techniek speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de psychoanalyse, want zij stelde Freud in staat om de dromen te gebruiken als uitgangspunt, van waaruit men wellicht het onbewuste probleem van de patiënt kon onderzoeken.

Freud merkte, dat een dromer, wanneer men hem aanmoedigt om door te gaan met het spreken over de beelden in zijn droom en over de gedachten, die zich in verband hiermee aan hem opdringen, zich bloot zal geven en de onbewuste achtergrond van zijn kwaal zal onthullen, zowel in wat hij zegt, als in wat hij opzettelijk verzwijgt. Deze waarneming dringt in al haar eenvoud toch diep in het probleem door. De gedachten van de dromer kunnen irrationeel en onbelangrijk lijken, maar na enige tijd kan men tamelijk gemakkelijk zien, wat hij probeert te vermijden en welke onaangename gedachte of ervaring hij onderdrukt. Hoe hij dit ook probeert te camoufleren, alles, wat hij zegt, wijst naar de kern van zijn moeilijkheid. Een arts ziet zoveel dingen van de zelfkant van het leven, dat hij zelden verbejden de waarheid is, wanneer hij de bedekte toespelingen, die zijn patiënt maakt, als tekenen van een slecht geweten interpreteert. Wat hij tenslotte ontdekt, bevestigt ongelukkigerwijze zijn verwachtingen. Tot

zover kan niemand iets inbrengen tegen de theorie van Freud, dat verdringing en wensvervulling blijikbaar de oorzaak van de symboliek van de droom zijn.

Freud kende aan de dromen een bijzondere waarde toe als uitgangspunt voor het proces van de 'vrije associatie'. Na enige tijd kreeg ik echter het gevoel, dat de rijke fantasieën, die het onbewuste in de slaap produceert, op deze manier op een misleidende en ontoereikende wijze gebruikt werden. Ik begon hier pas werkelijk aan te twijfelen, toen een van mijn collega's met mij sprak over een ervaring, die hij gedurende een lange treinreis in Rusland gehad had. Ofschoon hij noch de taal kende, noch de cyrilische schrifttekens kon ontcijferen, merkte hij, dat hij over de vreemde letters, waarin de aankondigingen van de spoorwegen geschreven waren, mijmerde en in een soort droomtoestand verviel, waarin hij er allerlei betekenissen voor verzon. De ene gedachte leidde naar de andere en in zijn ontspannen stemming merkte hij, dat deze 'vrije associatie' een groot aantal oude herinneringen wakker riep. Tot zijn grote ergernis bemerkte hij, dat hiertoe verschillende reeds lang begraven onaangename onderwerpen behoorden, dingen, die hij wilde vergeten en *beuwt* vergeten had. Hij was in werkelijkheid gekomen bij datgene, wat de psychologen zijn 'complexen' zouden noemen – d.w.z. die verdrongen emotionele onderwerpen, die aanhoudende psychische storingen en in vele gevallen zelfs de symptomen van een neurose kunnen veroorzaken.

Deze episode opende mij de ogen voor het feit, dat men niet noodzakelijk de droom als uitgangspunt van het proces van de 'vrije associatie' hoeft te gebruiken, wanneer men de complexen van de patiënt wil ontdekken. Zij toonde mij, dat men het middelpunt vanuit ieder punt van het kompas bereiken kan. Men kon beginnen met de cyrilische lettertekens, met meditatie over een kristallen bol, een gebedswiel, een modern schilderij, of zelfs met een terloops gesprek over een zeer alledaagse gebeurtenis. In dit opzicht was de droom niet nuttiger of minder nuttig dan ieder ander mogelijk uitgangspunt. Niettemin bezitten de dromen een speciale betekenis, al komen zij vaak voort uit een emotionele storing, waarin ook de habituele complexen betrokken zijn. (De habituele complexen zijn de gevoelige plekken in de psyche, die zeer vlug op een uiterlijke prikkel of stoornis reageren.) Daarom kan de vrije associatie ons vanuit iedere droom naar de kritieke verborgen gedachten voeren.

Op dit punt kwam bij mij een andere gedachte op. Indien ik tot nu toe gelijk had, zou hieruit redelijkerwijze kunnen volgen, dat de dromen een speciale en veel meer betekenisrijke functie hebben. Zij bezitten een vaak scherp omlijnde, kennelijk op een doel gerichte structuur, die op een hieraan ten grondslag liggende gedachte of bedoeling wijst – hoewel men deze laatste meestal niet direct kan begrijpen. Daarom begon ik te overwegen,

of men niet meer aandacht aan de werkelijke vorm en inhoud van de droom moest schenken, in plaats van de 'vrije' associatie te veroorloven om ons door een reeks gedachten naar complexen te leiden, die men even gemakkelijk met andere middelen kon bereiken.

Deze nieuwe gedachte was een keerpunt in de ontwikkeling van mijn psychologie. Het betekende, dat ik langzamerhand het volgen van associaties, die ver van de tekst van de droom weg voerden, opgaf. Ik concentreerde mij liever op de bij de droom behorende associaties, in de overtuiging, dat deze iets tot uitdrukking brachten, wat het onbewuste trachtte te zeggen.

De verandering in mijn houding tegenover de dromen bracht ook een verandering van de methode met zich mee. Deze nieuwe techniek kon rekening houden met alle ruimere aspecten van een droom. Een bewust vertelde geschiedenis heeft een begin, een ontwikkeling en een einde. Dit geldt echter niet voor een droom. Deze laatste bezit geheel andere dimensies in tijd en ruimte. Om de droom te begrijpen moet men hem vanuit ieder aspect onderzoeken - net zoals men een onbekend voorwerp in de handen kan nemen en dit rond en nog eens rond draait, tot men ieder detail van de vorm goed kent.

Ik heb hiermee waarschijnlijk wel genoeg gezegd om aan te tonen, hoe het kwam, dat ik het hoe langer hoe minder eens was met de 'vrije associatie', zoals Freud deze aanvankelijk toepaste. Ik wilde zo dicht mogelijk bij de droom zelf blijven en alle onbelangrijke gedachten en associaties, die deze mocht oproepen, uitsluiten. Deze konden weliswaar naar de complexen van de patiënt leiden, maar ik had een veel verder reikend doel op het oog dan het ontdekken van complexen, die neurotische storingen veroorzaken. Er bestaan verschillende andere middelen, waardoor men deze kan identificeren. De psycholoog kan b.v. door het gebruik van de woord-associatietest alle aanwijzingen krijgen, die hij nodig heeft (d.w.z. door de patiënt te vragen, wat zijn associaties zijn bij een aangeboden reeks woorden, en zijn antwoorden hierop te bestuderen). Maar om het psychische levensproces van de gehele persoonlijkheid van een mens te kennen en te begrijpen, is het belangrijk dat wij ons realiseren, dat zijn dromen en hun symbolische beelden een veel grotere rol moeten vervullen.

Bijna iedereen weet b.v., dat er een enorme verscheidenheid van beelden bestaat, waardoor de seksuele handeling gesymboliseerd kan worden (of beter gezegd in de vorm van een allegorie kan worden voorgesteld). Ieder van deze beelden kan door een associatieproces leiden naar de gedachte aan de seksuele gemeenschap en naar de bijzondere complexen, die een mens met betrekking tot zijn seksuele gedrag kan bezitten. Maar men zou dergelijke complexen net zo goed door dagdromen over een serie onontcijferbare Russische letters kunnen opgraven. Dit bracht mij tot de onderstelling, dat een droom nog een ander bericht dan de seksuele allegorie kan bevatten en dat

hij dit om bepaalde redenen doet. Ik wil dit punt verder toelichten.

Een man kan dromen, dat hij een sleutel in een slot steekt, een zware stok hanteert of een deur met een stormram openbreekt. Ieder van deze beelden kan als een seksuele allegorie beschouwd worden. Maar het feit, dat zijn onbewuste voor zijn eigen doel een van deze speciale beelden – hetzij de sleutel, de stok of de stormram – gekozen heeft, is ook van het grootste belang. De werkelijke opgave bestaat hierin, dat wij moeten begrijpen, *waarom* aan de sleutel de voorkeur gegeven is boven de stok of aan de stok boven de stormram. Soms zou dit zelfs tot de ontdekking kunnen leiden, dat het helemaal niet de seksuele daad is, die voorgesteld wordt, maar een geheel ander psychologisch onderwerp.

Deze gedachtegang volgende, kwam ik tot de conclusie, dat men slechts dat materiaal voor de interpretatie van de droom moest gebruiken, wat er een duidelijk en zichtbaar deel van vormt. De droom heeft zijn eigen begrenzing. Zijn speciale vorm vertelt ons zelf, wat er bij hoort en wat er van weg leidt. Terwijl de 'vrije' associatie ons in een soort zigzaglijn van dat materiaal weglukt, lijkt de door mij ontwikkelde methode meer op een circumambulatie, waarvan het droombeeld het middelpunt vormt. Ik werk rond om het droombeeld heen en negeer iedere poging van de dromer om er zich los van te maken. Bij het werk in mijn beroep moest ik steeds weer de woorden herhalen: 'Laten we terugkeren naar uw droom. Wat zegt de droom?'

Een van mijn patiënten droomde b.v. over een dronken, slordige en ordinaire vrouw. In de droom leek het, alsof deze vrouw zijn echtgenote was, ofschoon deze laatste in werkelijkheid geheel anders was. Daarom was de droom oppervlakkig beschouwd op ergerlijke wijze onwaar en de patiënt verwierp hem dadelijk als droom-onzin. Had ik hem, als zijn arts, met een associatieproces laten beginnen, dan zou hij onvermijdelijk geprobeerd hebben om zo ver mogelijk weg te komen van de onaangename suggestie van zijn droom. In dat geval zou hij bij een van zijn voornaamste complexen geëindigd zijn, een complex dat misschien niets met zijn vrouw te maken had. Wij hadden dan niets vernomen over de speciale betekenis van de droom, waar het hier om gaat.

Wat probeerde zijn onbewuste hem dan doot een dergelijke, in het oog lopend onware verklaring mede te delen? Het is duidelijk, dat het op een of andere wijze uitdrukking gaf aan de voorstelling van een gedegenereerd vrouwelijk wezen, dat zeer nauw met het leven van de dromer verbonden was. Daar de projectie van dit beeld op zijn echtgenote ongerechtvaardigd en in werkelijkheid onjuist was, moest ik met mijn onderzoek een andere richting inslaan, voor ik ontdekte, wat dit weerzinwekkende beeld voorstelde. Lang voor de fysiologen aantoonde, dat wij allemaal door de structuur van ons klierstelsel zowel mannelijke als vrouwelijke elementen in ons hebben, werd reeds in de middeleeuwen gezegd, dat 'iedere man een vrouw in zich

draagt'. Dit vrouwelijke element in iedere man heb ik de 'anima' genoemd. Deze 'vrouwelijke' kant is in wezen een bepaalde verbouding van de man tot zijn omgeving en tot de vrouwen, die in zeker opzicht inferieur is, wat hij zorgvuldig voor anderen en voor zichzelf verborgen houdt. Met andere woorden: ofschoon de zichtbare persoonlijkheid van een man volkomen normaal kan lijken, is het zeer goed mogelijk, dat hij de jammerlijke toestand van 'de vrouw in hemzelf' voor anderen – en voor zichzelf – verbergt.

Dat was het geval bij deze patiënt. Zijn vrouwelijke kant was helemaal niet aardig. Zijn droom zel in werkelijkheid tegen hem: 'Je gedraagt je in sommige opzichten als een gedegeneerde vrouw', en gaf hem op deze wijze een behoorlijke schok. (Een dergelijk voorbeeld moet natuurlijk niet beschouwd worden als bewijs, dat het onbewuste 'morele' bevelen geeft. De droom vertelde de patiënt niet, dat hij zich 'beter moest gedragen', maar probeerde eenvoudig de eenzijdigheid van het bewustzijn, dat de fictie staande hield, dat hij zich in ieder opzicht als een volmaakte heer gedroeg, in evenwicht te brengen.)

Men kan gemakkelijk begrijpen, waarom dromers geneigd zijn de boodschap van hun dromen te negeren en deze zelfs te ontkennen. Het bewustzijn heeft van nature een weerstand tegen alles, wat onbewust en onbekend is. Ik heb er al op gewezen, dat bij primitieve volkeren datgene bestaat, wat de antropologen 'misonisme' noemen, n.l. een diepgaande en bijgelovige angst voor het nieuwe. Primitieve mensen vertonen alle reacties van het wilde dier tegenover onaangename gebeurtenissen. Maar ook de 'geciviliseerde' mens reageert in bepaalde opzichten op dezelfde wijze tegenover nieuwe ideeën en werpt psychische versperringen op om zich te beschermen tegen de schok, dat hij iets nieuws onder de ogen moet zien. Men kan dit bij ieder willekeurig mens gemakkelijk waarnemen in zijn reactie op zijn dromen, wanneer hij genoopt is om het bestaan van een verrassende gedachte toe te geven. Veel pioniers in de filosofie, de wetenschap en zelfs de letterkunde zijn het slachtoffer van het aangeboren conservatisme van hun tijdgenoten geworden. De psychologie is een van de jongste wetenschappen. Daar zij probeert te onderzoeken, wat er in het onbewuste omgaat, is zij onvermijdelijk op een extreme vorm van misonisme gestoten.

Verleden en toekomst in het onbewuste

Ik heb tot nu toe enige principes geschetst, volgens welke ik het probleem van de dromen benader. Willen wij namelijk het vermogen van de mens om symbolen te scheppen verder onderzoeken, dan blijkt, dat de dromen het meest fundamentele en best toegankelijke materiaal voor dit doel zijn. De twee principes bij de behandeling van de dromen zijn de volgende: ten

eerste moet men de droom behandelen als een feit, waarover men geen voorbarige onderstellingen moet maken, behalve dat hij op een of andere wijze zinvol is; ten tweede: men moet ervan uitgaan, dat de droom een specifieke uitdrukking van het onbewuste is.

Men zou deze principes nauwelijks bescheidener kunnen stellen. Onverschillig hoe laag iemand de waarde van het onbewuste aanslaat, men zal moeten toegeven, dat het waard is onderzocht te worden. Het onbewuste staat hierin minstens op hetzelfde niveau als de huis, die zich tenslotte in de eerlijke belangstelling van de entomoloog verheugt. Denkt iemand, die weinig ervaring en kennis van de dromen bezit, dat zij alleen maar chaotische voorvallen zonder enige zin zijn, dan staat het hem vrij dit te doen. Maar neemt men aan, dat zij normale gebeurtenissen zijn (wat ook inderdaad het geval is), dan moet men ook van mening zijn, dat zij óf causaal zijn (d.w.z. dat er een rationele oorzaak voor hun optreden bestaat), óf dat zij een bepaald doel hebben, óf dat beide onderstellingen juist zijn.

Laten wij nu eens iets nauwkeuriger onderzoeken op welke wijzen de bewuste en de onbewuste inhouden van de geest met elkaar verbonden zijn. Nemen wij een voorbeeld, dat iedereen goed kent. Men kan zich plotseling niet meer herinneren, wat men nog meer wilde zeggen, ofschoon deze gedachte een ogenblik geleden nog volkomen duidelijk was. Of misschien stond u op het punt om een vriend voor te stellen en ontglipt zijn naam u op het ogenblik, dat u deze wilde uitspreken. U kunt het zich niet herinneren. In werkelijkheid is de gedachte echter onbewust geworden of op zijn minst gedurende een kort ogenblik van het bewustzijn gescheiden. Wij bemerken hetzelfde verschijnsel bij onze zintuigen. Wanneer wij naar een onafgebroken toon op de grens van het hoorbare luisteren, lijkt het, alsof het geluid met regelmatige tussenpozen ophoudt en weer begint. Dergelijke schommelingen zijn te wijten aan een periodiek afnemen en toenemen van onze aandacht en niet aan een of andere verandering in de toon.

Wanneer iets aan ons bewustzijn ontglipt, betekent dit niet, dat het niet meer bestaat, evenmin als de auto, die om de hoek van de straat verdween, zich in het niets heeft opgelost. Wij zien hem eenvoudig niet meer. En evenals wij de auto later weer kunnen zien, zo stoten wij ook op gedachten, die tijdelijk voor ons verloren waren.

Een gedeelte van ons onbewuste bestaat dus uit een groot aantal tijdelijk verborgen gedachten, indrukken en beelden, die ondanks het feit, dat zij verloren zijn, ons bewustzijn toch blijven beïnvloeden. Een man, die verstrooid of 'afwezig' is, loopt door de kamer om iets te halen. Hij blijft schijnbaar ontutst staan. Hij heeft vergeten, wat hij wilde doen. Zijn handen tasten over de voorwerpen op de tafel rond, alsof hij slaapwandelt. Hij is zijn oorspronkelijke doel vergeten, maar wordt er onbewust toch door geleid. Dan realiseert hij zich wat hij nodig heeft. Zijn onbewuste heeft het hem ingegeven.

Wanneer men het gedrag van een neuroticus gadeslaat, kan men hem verschillende dingen zien doen, die hij schijnbaar bewust en met opzet doet. Indien men hem echter iets hierover vraagt, dan ontdekt men, dat hij er zich of niet van bewust is, of dat hij iets heel anders op het oog heeft. Hij hoort en hoort niet; hij ziet en is toch blind; hij weet en is onwetend. Dergelijke voorbeelden zijn zo'n gewoon verschijnsel, dat de specialist al spoedig beseft, dat de onbewuste inhouden van de ziel zich gedragen alsof zij bewust waren en dat men er in dergelijke gevallen nooit zeker van kan zijn of dat, wat gedacht, gezegd of gedaan wordt, bewust is of niet.

Dit gedrag maakt, dat zoveel artsen de beweringen van hysterische patiënten als absolute leugens afwijzen. Dergelijke mensen produceren inderdaad meer onwaarheden dan de meesten onder ons, maar het woord 'leugen' is toch niet de juiste uitdrukking hiervoor. In werkelijkheid veroorzaakt hun psychische toestand een onzekerheid in het gedrag, omdat hun bewustzijn door een interferentie van het onbewuste aan onberekenbare schommelingen onderhevig is. Zelfs de gevoeligheid van hun huid kan dergelijke schommelingen van bewustheid verraden. Het ene ogenblik kan de hystericus de naald, die in zijn arm prikt, voelen, het volgende ogenblik merkt hij hier helemaal niets van. Wanneer men zijn aandacht op een bepaald punt kan concentreren, kan men zijn gehele lichaam volkomen gevoelloos maken tot de spanning, die de tijdelijke blokkade van zijn zintuigen veroorzaakt, opgeheven is. Gedurende deze gehele tijd heeft hij echter onbewust geweten, wat er gebeurde.

De arts kan dit proces zeer duidelijk zien, wanneer hij een dergelijke patiënt onder hypnose brengt. Men kan gemakkelijk antoonen, dat de patiënt ieder detail gemerkt heeft. Hij kan zich een prik in de arm of een gedurende het wegvallen van het bewustzijn gemaakte opmerking zo nauwkeurig herinneren, alsof er helemaal geen gevoelloosheid of 'vergetelheid' bestaan had. Ik herinner mij een vrouw, die in een toestand van volledige stupor in de kliniek opgenomen werd. Toen zij de volgende dag tot bewustzijn kwam, wist zij wie zij was, maar zij wist niet, waar zij was, hoe en waarom zij daar gekomen was, en zelfs niet welke dag het was. Nadat ik haar echter onder hypnose gebracht had, vertelde zij mij waarom zij ziek geworden was, hoe zij naar de kliniek gekomen was en wie haar had opgenomen. Al deze details konden geverifieerd worden. Zij kon zelfs vertellen op welk uur zij opgenomen was, omdat zij in het voorportaal een klok gezien had. Onder hypnose was haar geheugen zo helder, alsof zij al die tijd volkomen bewust geweest was.

Wanneer wij dergelijke zaken bespreken, moeten wij meestal bewijsmateriaal gebruiken, dat ons door de observatie in de kliniek geleverd wordt. Daarom menen veel critici, dat het onbewuste en alle subtiële manifestaties hiervan uitsluitend tot het gebied van de psychopathologie behoren. Zij

beschouwen iedere uiting van het onbewuste als iets neurotisch of psychotisch, dat niets met een normale psychische toestand te maken heeft. Maar neurotische symptomen zijn zeker geen verschijnselen, die hun ontstaan uitsluitend aan ziekte te danken hebben. In werkelijkheid zijn zij niets anders dan pathologische overdrijvingen van normale gebeurtenissen. Omdat zij overdrijvingen zijn, zijn zij echter duidelijker waarneembaar dan hun normale equivalenten. Men kan hysterische symptomen bij alle normale mensen waarnemen, maar zij zijn dan zo gering, dat zij niet opgemerkt worden.

Het vergeten is b.v. een normaal proces, waarbij bepaalde bewuste gedachten hun specifieke energie verliezen, omdat onze aandacht afgeleid werd. Wanneer onze belangstelling op iets anders gericht wordt, laat zij die dingen, waarvoor wij ons vroeger interesseerden, in de schaduw achter, zoals een zoeklicht een nieuw gebied verlicht door een ander gebied in de duisternis achter te laten. Dit is onvermijdelijk, want het bewustzijn kan op een bepaald moment slechts een gering aantal beelden in volle helderheid houden en zelfs deze helderheid is aan schommelingen onderhevig.

De vergeten ideeën hebben echter niet opgehouden te bestaan. Hoewel zij niet naar willekeur gereproduceerd kunnen worden, zijn zij toch in subliminale toestand – net beneden de drempel van de herinnering – aanwezig. Van hieruit kunnen zij ieder ogenblik weer spontaan opduiken, vaak na vele jaren of nadat zij schijnbaar geheel vergeten waren.

Ik spreek hier over dingen, die wij bewust gezien of gehoord en daarna vergeten hebben. Wij zien, horen, ruiken en proeven echter ook veel dingen zonder het op dat ogenblik waar te nemen, hetzij omdat onze aandacht afgeleid is, hetzij omdat de prikkeling van onze zintuigen te zwak is om een bewuste indruk na te laten. Het onbewuste heeft dit alles echter wel opgemerkt. Dergelijke subliminale zintuiglijke gewaarwordingen spelen een belangrijke rol in ons dagelijkse leven. Zonder dat wij dit beseffen, beïnvloeden zij de wijze, waarop wij zowel op gebeurtenissen als op mensen reageren.

Een voorbeeld, dat dit mijns inziens bijzonder duidelijk aantoonde, werd mij geleverd door een professor, die met een van zijn leerlingen een wandeling buiten de stad maakte en daarbij in een ernstig gesprek verdiept was. Plotseeling merkte hij, dat zijn gedachten door een onverwachte stroom van herinneringen uit zijn vroegste jeugd onderbroken werden. Hij kon deze verandering niet verklaren. Het leek hem, dat er niets gezegd was, dat ook maar in enig opzicht met deze herinneringen in verband stond. Toen hij achterom keek, zag hij, dat hij langs een boerderij gekomen was toen de eerste jeugderinnering opdook. Hij stelde zijn leerling voor, dat zij terug zouden lopen naar het punt, waar de fantasieën begonnen waren. Toen zij daar kwamen, merkte hij dat hij ganzen rook en besefte direct, dat deze geur de stroom van herinneringen ontketend had.